

Agnieszka Fluda-Krokos
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków, Polska
agnieszka.fluda-krokos@up.krakow.pl
ORCID 0000-0002-0934-8965

*Habent sua fata... ekslibris*¹ – informacje o ekslibrisach i ich kolekcjach w „Zbiorach polskich” Edwarda Chwalewika

Abstract

Habent sua fata ... exlibris – information about exlibrises and their collections in Edward Chwalewik’s “Polish Collections”

Edward Chwalewik (1873-1956) is a very important person for Polish culture. He worked many years with books and cultural products and he collected very precious source materials. One of the results of their elaboration is the publication “Polish collections: archives, libraries, offices, galleries, museums and other collections of memorabilia of the past in the homeland and exile” (1916, 1926-1927). The priceless publication is in many cases the only source of information about the once existed collections of cultural heritage. The author, collector and exlibris expert, also included information about provenances. In a few thousand descriptions of various cultural institutions and objects, including the library, recorded ca 300 entries about exlibris – collections and individual signs of books owners. The article presents characteristics of these data and selected examples.

Key words: Edward Chwalewik – exlibris – library – heritage – book collection – private collections.

Słowa kluczowe: Edward Chwalewik – ekslibris – biblioteka – dziedzictwo – księgozbiór – zbiory prywatne.

¹ Cyt. za E. Chwalewik, *Wojenne straty polskich zbiorów exlibrisów*, Wrocław 1949, s. 15.

„Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – Udział zagranicznych recenzentów w ocenie publikacji; Stworzenie anglojęzycznej wersji wydawniczej publikacji; Digitalizacja tomów archiwalnych rocznika w celu zapewnienia otwartego dostępu do nich przez Internet oraz wdrożenie i utrzymanie cyfrowej platformy redakcyjnej – zadanie finansowane w ramach umowy nr 653/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Dwa lata przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości na warszawskim rynku wydawniczym pojawiła się publikacja rejestrująca dziedzictwo kulturowe wielu pokoleń Polaków – *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w alfabetycznym według miejscowości*². Po entuzjastycznym, ale i krytycznym odbiorze³, który wskazywał na zapotrzebowanie na tego typu wydawnictwa, edycję wznowiono w latach 1926-1927⁴ w wersji obszerniejszej, 2-tomowej, częściowo poprawionej. Autor – Edward Chwalewik (1873-1956) – publicysta polityczny oraz przede wszystkim bibliofil, kolekcjoner, bibliotekarz, antykwariusz, redaktor i autor katalogów antykwarskich, edytor źródeł⁵, znając ogromną wagę prac dokumentujących straty dorobku kultury polskiej, pozostawił nie tylko ówczesnym, ale i przyszłym pokoleniom dzieło wartościowe, do dzisiaj, a zapewne jeszcze przez wiele lat, będące świadectwem dóbr utraconych, przekształconych, zaginionych, zniszczonych, stanowiące niejednokrotnie jedyny dowód ich istnienia.

W ponad 1000-stronicowym (w edycji z 1926-1927) dziele w układzie alfabetycznym według nazw miejscowych – głównie polskich, ale także i zagranicznych – przedstawił autor opisy przede wszystkim zbiorów archiwalnych, bibliotecznych, muzealnych, zarówno prywatnych, jak i zinstytucjonalizowanych, odwołując się do licznych publikacji im poświęconych. Wśród wielu tysięcy notatek odnaleźć można także wzmianki dotyczące znaków proveniencyjnych, w przeważającej liczbie ekslibrisów oraz nieliczne odsyłające do supereklibrisów. Chwalewik jako jeden z pierwszych ekslibrisologów wskazał na zasadność badań książkowych znaków własnościowych jako źródła do historii bibliofilstwa i księgozbiorów. Gromadząc trzykrotnie własne kolekcje ekslibrisów, budował swój warsztat naukowy, a jego liczne publikacje poświęcone tym znakom są jednymi z pierwszych i najwartościowszych w Polsce.

² E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*, Warszawa 1916.

³ Zob. m.in.: W. Tatarkiewicz, *Edward Chwalewik: Zbiory Polskie. T. I. 1926. Warszawa-Kraków 1926*, s. 490, „Kwartalnik Historyczny” 1927, t. 41, s. 315-316; K. Kaczmarczyk, *Edward Chwalewik: Zbiory Polskie. T. I, 1926. Warszawa-Kraków 1926*, s. IX, 490; T. II, 1927, s. 559, „Kwartalnik Historyczny” 1928, t. 42, s. 87-100. Ponadto sam autor w przedmowie do wydania z 1927 r. wymienia dziesięć innych notek poświęconych jego pracy, pochodzących z ówczesnych czasopism, zob.: E. Chwalewik, *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1-2, Warszawa-Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, 1926-1927, s. VIII.

⁴ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 1: *A-M*. T. 2: *N-Ż*, Warszawa-Kraków 1926-1927.

⁵ *Księga tęczowa Polaków. Zbiór dokumentów niedyplomatycznych od 8 sierpnia 1914 do 4 kwietnia 1915 r.* = *Livre irisé des Polonais. Recueil des documents non-diplomatiques du 8 août 1914 jusqu'au 4 avril 1915*, wyd. E. Chwalewik i S. Waroczewska, Warszawa 1915.

Celem niniejszego tekstu jest zaprezentowanie dzieła E. Chwalewika jako źródła do badań ekslibrisologicznych. Na podstawie wyników otrzymanych dzięki ekscerpcji i analizie *Zbiorów polskich...*, autorka przedstawi rodzaje zamieszczonych w nich informacji na temat ekslibrisów, ich kształt oraz statystyki z nimi związane, udowadniając ważne miejsce tej publikacji w badaniach nad książkowymi znakami własnościowymi.

Kultura ekslibrisu w czasach II Rzeczypospolitej

Odzyskanie przez Polskę niepodległości, jak również kolejne 20 lat, były czasem niezwykle owocnym dla kultury ekslibrisu⁶. Rozwijały się organizacje bibliofilskie, konstituując swoją działalność w postaci licznych towarzystw (m.in. Towarzystwo Bibliofilów Polskich – Warszawa 1921, Towarzystwo Miłośników Książki – Kraków 1922, Towarzystwo Miłośników Książki – Lwów 1923, Koło Miłośników Ekslibrisu – Kraków 1924, Towarzystwo Miłośników Ekslibrisu i Grafiki – Warszawa 1924, Towarzystwo Bibliofilów – Poznań 1924, Towarzystwo Bibliofilów im. J. Lelewela – Toruń 1926, Towarzystwo Miłośników Książki – Lublin 1926)⁷. Według Marii Grońskiej zwiększyła się produkcja wydawnicza na większą skalę, a książka stawała się dobrem coraz powszechniej dostępnym i potrzebnym. Przy czym ów wzrost i dostępność wiązały się z wysoką podażą i popytem na literaturę popularną. Zauważalny był też wzrost popularności ekslibrisu, który powracał do woluminów i tek kolekcjonerskich:

Nowo powstające ministerstwa, instytucje, szkoły, stowarzyszenia, a nawet jednostki wojskowe, często ogłaszając konkursy, zamawiały dla swych bibliotek i księgozbiorów podręcznych ekslibrisy. Zamawiali je także właściciele prywatnych bibliotek⁸.

Oczywiście ekslibrisy zamawiali i używali ich przede wszystkim właśnie bibliofile, których bieżąca, wielonakładowa produkcja wydawnicza (wspomniana literatura popularna) zwykle nie interesowała jako przedmiot kolekcjonerstwa.

W Krakowie ukazywały się dwa główne czasopisma, na łamach których zamieszczano teksty poświęcone ekslibrisom – „Ekslibris” (pierwsze numery wydane we Lwowie) oraz „Silva Rerum”.

⁶ Przez pojęcie „kultura ekslibrisu” należy rozumieć „coś więcej niż tylko oznaczanie własności, przynależności, badanie małych dzieł sztuki. To także kolekcjonerstwo, wystawy, katalogi, aukcje, towarzystwa miłośników, spotkania, czyli to wszystko, czego podstawą stał się znak książkowy o niewielkim formacie, a co nadaje temu zjawisku cechy działania zorganizowanego”, cyt. za A. Fluda-Krokos, *Ekslibris, czyli kultura (nie tylko) książki*, „Konspekt. Pismo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie” 2013, nr 3(48), s. 129.

⁷ W 1917 r. założone zostało Towarzystwo Bibliofilów w Łodzi.

⁸ M. Grońska, *Ekslibris: wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992, s. 45-46.

Ekstlibris był prezentowany na wystawach, omawiany i opisywany. Tworzyli go m.in. Wanda Korzeniowska (1883-1935), Stanisław Jakubowski (1888-1964), Józef Tom (1883-1962), Rudolf Mękicki (1887-1942), Jerzy Hoppen (1891-1969), Karol Mondral (1880-1957), Adam Półtawski (1881-1952), Władysław Skoczylas (1883-1934), Stanisław Ostoja-Chrostowski (1900-1947); kolekcjonowali Kazimierz Reychman (1882-1936), Ludwik Zalewski (1878-1952), Paweł Ettinger (1866-1948), Albert Jolowicz (1869-1945), Wiktor Wit-tyg (1857-1921), E. Chwalewik, Tadeusz Szpakowski (1885-1952).

Ekstlibrisy z 20-lecia międzywojennego charakteryzowały się mnogością tematów i technik, nawiązań zarówno do przeszłych (np. młodopolskich), jak i współczesnych nurtów w sztuce (m.in. ekspresjonizmu, kubizmu i formizmu). Jednak za najważniejszą wytyczną do tworzenia swoich prac, jak uważa Maria Grońska, graficy przyjmowali jak najlepsze oddanie cech i zainteresowań właściciela⁹.

Edward Chwalewik – krótki biogram

E. Chwalewik¹⁰ (3 VIII 1873, Warszawa – 18 II 1956, Skolimów) całe swoje życie zawodowe poświęcił kulturze, szczególnym zainteresowaniem darząc książki i ekstlibrisy. Po ukończeniu siedleckiego gimnazjum, do którego uczęszczał w latach 1883-1895, rozpoczął studia w Uniwersytecie Warszawskim – początkowo medycynę, jednak po roku zmienił kierunek na prawo i kontynuował je w Moskwie i Tomsku. Za zaangażowanie w sprawy społeczno-polityczne (sympatyzował z socjalistami, był członkiem Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy), został skazany na karę więzienia (półtora roku w Cytadeli Warszawskiej) oraz trzyletnie zesłanie na Syberię, która okazała się kluczowym miejscem dla ukształtowania się bibliofilskich pasji przyszłego kolekcjonera. Po powrocie do kraju podjął pracę w Antykwariacie Polskim Hieronima Wildera w Warszawie, gdzie zajmował się m.in. opracowywaniem katalogów nakładowych – 20 tomów przygotowanych przez niego (1-4 oraz 6-21) do dziś stanowi przykład opracowań wzorowych ze względu na jakość opisów katalogowych prezentowanych w nich wydawnictw.

⁹ Tamże, s. 48.

¹⁰ Biogram, o ile nie zaznaczono inaczej w przypisie, na podstawie: E. Chwalewik, *Z moich wspomnień o zbieractwie*, oprac. H. Łaskarzewska, M. Figiel, Warszawa 2006; tenże, *Z moich wspomnień o zbieractwie. Bielawa 1943*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 345-373; M. Figiel, H. Łaskarzewska, *Edward Chwalewik – działacz polityczny i społeczny, antykwariusz, historyk zbiorów polskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 333-344; P. Grzegorzczak, *Chwalewik Edward*, [w:] SPKP, s. 126-127; A. Jopkiewicz, «*Zbiory polskie...*» Edwarda Chwalewika, [w:] *Z warsztatu bibliografa*, Warszawa 1991, s. 17-26; M. Stankiewicz, *Edward Chwalewik – bibliofil, bibliotekarz, społecznik*, „Roczniki Biblioteczne” 1985, z. 1-2, s. 439-466; E. Szczawińska, *Edward Chwalewik 1873-1956*, „Przegląd Biblioteczny” 1957, z. 2-3, s. 210-214.

Pomimo sporej ilości obowiązków zawodowych nie zrezygnował z kontaktów politycznych, za co po raz kolejny został ukarany więzieniem, a także wydaleniem z Królestwa Polskiego. Po dotarciu do Krakowa został zatrudniony w księgarni Gebethnera i Wolffa, gdzie prowadził prace bibliograficzne i edytorskie, przygotowując kolejne katalogi. Ujawniło się wówczas jego zainteresowanie ekslibrisami, którym zaczął poświęcać pierwsze teksty¹¹.

Fot. 1. Edward Chwalewik (ok. 1930 r.). Źródło: [online] <https://polona.pl/item/portret-edwarda-chwalewika,Njc4Nzc1/0/#item> [dostęp 29.03.2019]

Po powrocie do Warszawy w 1908 r., ponownie będąc zatrudnionym u Wildera, na początku roku 1919 rozpoczął pracę w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej (MPiOS), gdzie zajmował się m.in. wydawaniem czasopisma „Praca i Opieka Społeczna”¹², pełniąc funkcję redaktora od 1921 r. Wcześniej, z początkiem roku 1920 został kierownikiem biblioteki ministerialnej. Trzy lata później został powołany na stanowisko sekretarza trzech podkomisji w Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej – muzealnictwa, bibliotek

¹¹ Np. *O ex-librisach polskich, ich twórcach i wykonawcach*, „Nowa Gazeta” 1914, nr 196, s. 2-3; nr 198, s. 2-3; nr 200, s. 2-3.

¹² „Praca i Opieka Społeczna” 1922-1951, t. 1, z.1 – t. 25, z. 3.

i archiwów historycznych oraz archiwów administracyjnych, zajmującej się, zgodnie z postanowieniami traktatu ryskiego z 1921 r.¹³ rewindykacją zbiorów polskich wywiezionych do Rosji¹⁴.

Dzięki udziałowi w pracach komisji nie tylko nawiązał kontakt z zagranicznymi kolekcjonerami i miłośnikami ekslibrisów, lecz także zintensyfikował swoje działania związane z tymi znakami. Niewątpliwie uczestnictwo w pracach komisji wzmogło także zainteresowanie Chwalewika dziedzictwem kulturowym i dalszymi pracami nad *Zbiorami polskimi*.

Po powrocie z Rosji włączył się aktywnie także w działania Związku Bibliotekarzy Polskich, któremu przewodniczył w latach 1922-1924. Dzięki jego zaangażowaniu i aktywności pojawiły się takie inicjatywy jak *Przepisy katalogowania w bibliotekach polskich. Projekt* (Warszawa 1923) wydane przez ZBP, a także *Święto Książki Polskiej*¹⁵, a sam Chwalewik zaczął aktywniej włączać się w działania bibliofilskie, realizując swoje zainteresowania w warszawskim Towarzystwie Bibliofilów Polskich.

II wojna światowa to czas równie aktywny, lecz naznaczony staraniami o zabezpieczenie podległej mu biblioteki ministerialnej, oraz pracami ekslibriologicznymi w tajnym Kole Miłośników Ekslibrisu i Grafiki. We wspomnieniach z okupacji Juliusz Wiktor Gomulicki napisał: „Chwalewik przerzucił się zresztą prawie wyłącznie na ekslibrisologię, która się wyjątkowo rozwinęła podczas okupacji”¹⁶.

Po wojnie ponownie trafił do tego samego ministerstwa, gdzie próbował odtworzyć zbiory biblioteczne i wydawał „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Opieki Społecznej”. Powierzone obowiązki wypełniał do przejścia na emeryturę w 1952 r.

¹³ O pracy Komisji m.in. E. Kuntze, *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*, Kraków 1937; Z. Gaca-Dąbrowska, *Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne” 1989, z. 1-2, s. 161-182; J. Miler, *Rewindykacja po traktacie ryskim*. Cz. 1-4, „Cenne. Bezcenne. Utracone” 1998, nr 2 (8), s. 28-29; nr 3 (9), s. 22-23; nr 4 (10), s. 22-25; nr 5 (11), s. 5; J. Szczepański, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 201-208; H. Łaskarzewska, *Starania o zwroty polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego (Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2003, t. 35, s. 39-66; D. Pietrzakiewicz, *Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2011, t. 5, s. 245-272 (tamże bogata bibliografia).

¹⁴ Pisał o nich także Chwalewik, zob. tenże, *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*, Warszawa-Kraków 1926.

¹⁵ Z tej okazji wydał pod auspicjami Towarzystwa Bibliofilów Polskich poradnik dla organizatorów: E. Chwalewik, *Święto Książki Polskiej. Poradnik bibliograficzny dla organizatorów*, Warszawa 1928.

¹⁶ J.W. Gomulicki, „*Diabeł i zboże*”: ze wspomnień o warszawskich miłośnikach i ratownikach książki w dobie okupacji hitlerowskiej, [w:] *Walka o dobrą kulturę: Warszawa 1939-1945. Księga zbiorowa*. T. 2, pod red. S. Lorentza, Warszawa 1970, s. 75.

Do śmierci w 1956 r. pozostał aktywny, gromadząc ekslibrisy i pisząc o nich. Bogate zainteresowania i aktywności bibliofila można zgrupować w cztery zespoły: Chwalewik – bibliotekarz (Krasnojarsk, Tomsk, Warszawa – Biblioteka MPiOS), bibliofil, antykwariusz (Antykwariat Polski H. Wildera w Warszawie, księgarnia Gebethnera i Wolffa w Krakowie), Chwalewik – ekslibrisofil i ekslibrisolog (kolekcjoner, animator, autor), Chwalewik – wydawca; człowiek oddany kulturze.

Jako kolekcjoner rozpoczął gromadzenie swojego zbioru w czasie pracy w Antykwariacie Polskim H. Wildera, gdzie zaprzyjaźnił się z Zygmuntem Wolskim¹⁷ – bibliofilem i miłośnikiem ekslibrisów¹⁸. Trzykrotnie tworzył od podstaw swoje zbiory znaków: pierwszy (ok. 4200 ekslibrisów) – przekazał do zasobów Biblioteki Narodowej w 1935 r., gdzie spłonął w 1944 r.; drugi (prawie 2000 ekslibrisów) utracił niemalże doszczętnie również w 1944 r.; trzeci (ponad 2500 ekslibrisów) zakupiono od spadkobierców (córkę i syna) kolekcjonera do zbiorów Biblioteki Narodowej w 1972 r. Gromadził głównie ekslibrisy starsze (do XIX w.) i wybrane XX-wieczne (m.in. muzyczne, portretowe, biblioteczne, bibliofilów); posiadał 25 lub 26 ekslibrisów własnych¹⁹.

Chwalewik był m.in. współzałożycielem Towarzystwa Bibliofilów Polskich (1921), Towarzystwa Miłośników Ekslibrisu (1924), konspiracyjnego Towarzystwa Miłośników Ekslibrisu i Grafiki (1940 r.). Głównym pokłosiem jego twórczości, poza *Zbiorami polskimi*, są artykuły i wydawnictwa zwarte poświęcone ekslibrisom – od opracowań monograficznych poświęconych konkretnym twórcom (np. Janowi Filipowiczowi²⁰) czy tematów (ekslibris masoński²¹, muzyczny²², bibliofilskie zainteresowania kobiet²³), po dzieła ogólniejsze (np. o wojennych stratach ekslibrisów²⁴ czy ekslibrisach XVI i XVII w.²⁵). Niemniej wartościowe dla badaczy są wspomnienia Chwalewika, wydane już dwukrotnie (2004, 2006)²⁶, dostarczające istotnych informacji na temat jego życia i działalności. Bezcenne archiwalia – kartoteka opisów ekslibrisów, składająca się z ok. 1840

¹⁷ Łaskarzewska H., «Zbiory polskie» Edwarda Chwalewika. *Niezbędnik badacza dziedzictwa narodowego*, „Cenne. Bezcenne. Utracone” 2006, nr 4, s. 18.

¹⁸ Z. Wolski (19 II 1862 – 7 VII 1931) – bibliotekarz księżnicy Ordynacji Krasieńskich, edytor, kolekcjoner – właściciel bogatej biblioteki i dwóch zbiorów ekslibrisów, nauczyciel, zob.: H. Łaskowska, *Wolski Zygmunt*, [w:] SPKP, s. 983-984.

¹⁹ A. Jopkiewicz wspomina o 25, zob.: A. Jopkiewicz, «Zbiory polskie...»..., s. 21, M. Stankiewicz – o 26, zob.: M. Stankiewicz, *Edward Chwalewik...*, s. 462.

²⁰ E. Chwalewik, *Jan Filipowicz rytownik i drukarz (Z dziejów exlibrisu lwowskiego)*, [w:] *Studia nad książką poświęconie pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 223-239.

²¹ Tenże, *Najdawniejszy masoński exlibris polski*, [Kraków] 1932.

²² Tenże, *Polskie exlibrisy muzyczne*, Skolimów 1939.

²³ Tenże, *Bibliofilki polskie XV-XIX wieków i ich upodobania exlibrisowe*, Bielawa 1942.

²⁴ Tenże, *Wojenne straty polskich zbiorów exlibrisów*, Wrocław 1949.

²⁵ Tenże, *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955.

²⁶ Tenże, *Z moich wspomnień...*, Warszawa 2004, 2006.

pozycji, będąca dowodem pracowitości i fascynacji bibliofila księgoznakami – przekazane zostały do zbiorów Biblioteki Narodowej w 2004 r.²⁷

Fot. 2. Ekslibris E. Chwalewika, T. Cieślewski, drzeworyt, 1941. Źródło: [online] <https://polona.pl/item/z-ksiazek-spoecznych-edwarda-chwalewika,Njg3ODkyMjM/0/#info:metadata> [dostęp 29.03.2019]

Zbiory polskie

Dzieło to było efektem wieloletnich studiów Chwalewika, zapoczątkowanych jeszcze za czasów jego pracy w Antykwariacie H. Wildera. Nie bez wpływu na podjęte działania były zapewne zainteresowania samego Wildera, który już w 1905 r. w Warszawie opublikował 32-stronicowy wykaz *Polskie*

²⁷ H. Łaskarzewska, *Niepublikowane dzieło Edwarda Chwalewika w darze dla Biblioteki Narodowej*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2004, nr 2 (196), s. 26-27.

*archiwa, biblioteki, muzea, zbiory i zbieracze : ułożone według miejscowości*²⁸, jak również praca dokumentacyjna Franciszka Radziszewskiego z 1875 r.²⁹ oraz wspomniany już udział w pracach komisji rewindykacyjnej.

Pierwsze, jednotomowe wydanie dzieła Chwalewika ukazało się w 1916 r., dzięki sfinansowaniu jego edycji przez zapomogę udzieloną z Kasy Pomocy dla Osób Pracujących na Polu Naukowym imienia Doktora Józefa Mianowskiego. Publikacja zaopatrzona została w *Zestawienie rzeczowe* znacznie ułatwiające korzystanie z opisów³⁰. W krótkiej przedmowie wyjaśniono powód wydania pracy:

Czynimy to obecnie nie tylko dla tego, aby tymczasowo przynajmniej zaradzić naglącej potrzebie i wywołać objaśnienia i poprawki, ale przede wszystkim dla tego, aby uświadomić sobie oraz miłośnikom pamiątek naszej przeszłości, co z nich na ziemi naszej po dziś dzień jeszcze ocalało, co uległo zagładzie, co burze rozniosły po świecie, i gdzie się znajdują obecnie, po rozproszeniu, niektóre przynajmniej z najdroższych relikwii ojcowizny naszej³¹.

Z kolei we wstępie do edycji drugiej, wydanej pod nieznacznie zmodyfikowanym tytułem, Chwalewicz napisał:

Zachęcony uznaniem, z jakim przyjęto moją książkę, o czem, poza przychylną krytyką³², świadczyło rozejście się całego nakładu w ciągu niespełna roku, postanowiłem wydać ją powtórnie, w nowym opracowaniu, którego wymagały nowe warunki dziejowe³³.

Chwalewicz do wybuchu II wojny światowej uzupełniał kartoteki i nanosił poprawki. Zgromadził 6000 dodatkowych kart, z czego 2000 przetrwało wojnę i są obecnie przechowywane w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Obydwa tomy z odręcznymi uzupełnieniami autora udostępniane są w prowadzonej przez BN Bibliotece cyfrowej POLONA³⁴. Reprint wydania 2-tomowego ukazał się w 1991 r.

²⁸ H. Wilder, *Polskie archiwa, biblioteki, muzea, zbiory i zbieracze : ułożone według miejscowości*, „Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny” 1905, s. II-XXXII.

²⁹ F. Radziszewski, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawna Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rosyjskiego. Porządkiem abecedowym miejsc ułożona*, Kraków 1875. Zob.: H. Łaskarzewska, «*Zbiory polskie*»..., s. 18.

³⁰ Niestety, w wydaniu drugim indeksu brak.

³¹ E. Chwalewicz, *Zbiory polskie...*, 1916, s. VI.

³² Chwalewicz wymienia dziesięć recenzji, które ukazały się w prasie w latach 1916-1918, zob. tenże, *Zbiory polskie...* T. 1, s. VIII.

³³ Tamże, s. V.

³⁴ Tom pierwszy: E. Chwalewicz, *Zbiory polskie...*, [online] <https://polona.pl/item/zbiory-polskie-archiwa-biblioteki-gabinety-galerje-muzea-i-inne-zbiory-pamiatek,NTk3NTk1MQ/19/#info:metadata>, [dostęp 21.08.2018]; tom drugi: E. Chwalewicz, *Zbiory polskie: kartoteka uzupełnień. Cz. 2*, [online] <https://polona.pl/item/zbiory-polskie-kartoteka-uzupelnien-cz-2,NTk3NjExNA/3/#info:metadata>, [dostęp 21.08.2018].

Ekslibris w *Zbiorach polskich*

Z racji zainteresowań Chwalewika ekslibrisem oraz świadomości znaczenia proveniencji w badaniach księgozbiorów, w opracowaniu zamieścił autor także liczne wzmianki dotyczące znaków własnościowych – na ponad 1000 stronach pojawiają się one 291 razy: w tomie pierwszym – 101, w drugim – 190. Opisy mają różną postać – zapewne zależną od jakości i ilości informacji, które udało się autorowi zdobyć. Pomimo wielu rozesłanych próśb i rozległej korespondencji, w której prosił on o pomoc w ustaleniu lub uszczegółowieniu danych i opisów, odzew środowiska był nikły:

Z tego powodu i w wydaniu niniejszym nie mogłem w niektórych wypadkach uniknąć ogólnikowych określeń. Utrzymałem je więc w celach li tylko rejestracyjnych, jako ślad lub wskazówkę dla przyszłych na tem polu badaczy³⁵.

Dlatego zapewne konkretne dane liczbowe pojawiają się jedynie w 16 opisach (np. British Museum w Londynie: „Posiada również zbiór exlibrisów polskich (ok. 300), przeważnie starych, po J.J. Siennickim, nabyty w końcu XIX w. od J. Gieysztora w Warszawie”³⁶; Muzeum Lubomirskich we Lwowie: „posiada zbiór exlibrisów polskich (833 sztuki)”³⁷; ks. Leon Formanowicz w Modliszewku: „Zbiór exlibrisów polskich (przeszło 1000, w tem około 100 z przed 1800 r.). Posiada kilka własnych exlibrisów”³⁸; Franciszek Zygarłowski w Poznaniu: „Dzieła o sztuce ze szczególnem uwzględnieniem [...] exlibrisologii. [...] Zbiór exlibrisów polskich (przeszło 1000). Posiada kilka własnych exlibrisów”³⁹; spadkobiercy Maksymiliana Borkowskiego w Warszawie: „Zbiór exlibrisów polskich, ok. 2000 sztuk. Posiada własny exlibris”⁴⁰; Kazimierz Reychman w Warszawie: „Zbiór exlibrisów polskich (ok. 2.000, nie licząc odmian i kolorów papieru, oraz stempli-pieczętek, w czem około 250 z XVI-XVIII w.), do którego wszedł zbiór po [...] Wiktorze Wittygu, rosyjskich (około 1.200), i innych obcych (ok. 4.000). Superexlibrisy polskie [...]. Posiada własny exlibris”⁴¹; Michał Brensztejn w Wilnie: „Zbiór exlibrisów polskich (ok. 1.100). Posiada własny exlibris”⁴²; Erzepki Romuald w Witkowie: „Zbiór exlibrisów polskich (ok. 1.500). Posiada własny exlibris”⁴³. Najbardziej szczegółowy opis kolekcji to dane dotyczące zbioru warszawskiego samego autora:

³⁵ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 1, s. VIII.

³⁶ Tamże, s. 346.

³⁷ Tamże, s. 402.

³⁸ Tamże, s. 462.

³⁹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 116.

⁴⁰ Tamże, s. 380.

⁴¹ Tamże, s. 420.

⁴² Tamże, s. 500.

⁴³ Tamże, s. 513.

Zbiór ekslibrisów polskich (ok. 4.200 szt.), w tym 1 z XVI w., 10 – z XVII, 300 – z XVIII, 450 – z XIX, oraz z górą 3.400 z XX w. (w tym przeszło 200 akwafortowych, rylca K. Brandla, S. Brzęczkowskiego, J. Dzierżanowskiego, W. Husarskiego, F. Jabłczyńskiego, E. Johna, W. Korzeniowskiej, Kulisiewicza, Lachmana, I. Łopieńskiego, J. Mehoffera, R. Mękickiego, I. Niwińskiego, E. Norwertha, W. Podoskiego, A. Półtawskiego, T. Przyppkowskiego, F. Siedleckiego, W. Skoczylasa, M. Sozańskiego, S. Szmaja, W. Witwickiego, i inn.). Posiada własny ekslibris oraz moc dubletów do wymiany na znaki biblioteczne polskie⁴⁴.

W kolejnych ośmiu pojawia się jedynie określenie „kilka”, dotyczące znaków własnych, np.: Muzeum Przemysłowe Miejskie im. dr. A. Baranieckiego w Krakowie: „posiada kilka własnych ekslibrisów”⁴⁵; Kazimierz Piekarski w Krakowie: „Posiada kilka własnych ekslibrisów”⁴⁶; Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu: „Posiada kilka własnych ekslibrisów”⁴⁷. Pozostałe zawierają stwierdzenia ogólnikowe, np.: Jan Hopliński w Krakowie: „Zbiór ekslibrisów polskich. [...] Posiada własny ekslibris”⁴⁸; Justyn Sokulski w Krakowie: „Zbiór ekslibrisów polskich. Posiada ekslibris własny”⁴⁹; ks. Ludwik Zalewski w Lublinie: „Zbiór ekslibrisów polskich”⁵⁰; Bolesław Wystouch we Lwowie: „Zbiór ekslibrisów polskich. [...] Posiada własny ekslibris”⁵¹; Stanisław Sempiański w Poznaniu: „Zbiór ekslibrisów”⁵²; Joachim Babecki w Warszawie: „Zbiór ekslibrisów polskich (przeważnie XIX i XX w.). Posiada własny ekslibris”⁵³.

Wpisy dotyczące ekslibrisów pojawiają się przy 74 nazwach miejscowych, przy czym najliczniej w przypadku Lwowa (34), Warszawy i Krakowa (po 29), Poznania (21), Wilna (11) i Torunia (7). Najczęściej są to informacje o kolekcjach i znakach osób prywatnych (236), rzadziej bibliotek – 36 opisów, np. Biblioteka Towarzystwa Miłośników Książki w Krakowie: „niedawno założona, posiada dość znaczną ilość dobranych dzieł z zakresu bibliofilstwa, wśród nich wiele z daru Fr. Biesiadeckiego, zaopatrzonych w specjalny ekslibris donacyjny”⁵⁴; Biblioteka Gminy Izraelickiej we Lwowie: „liczy około 15.000 t. [...] Posiada własny ekslibris”⁵⁵; Biblioteka Związku Artystów Scen Polskich w Toruniu: „liczy ok. 1.000 t. z zakresu sztuki teatralnej. Posiada własny ekslibris”⁵⁶,

⁴⁴ Tamże, s. 380-381.

⁴⁵ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 1, s. 244.

⁴⁶ Tamże, s. 254.

⁴⁷ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 96.

⁴⁸ Tenże, *Zbiory polskie...* T. 1, s. 250.

⁴⁹ Tamże, s. 257.

⁵⁰ Tamże, s. 364.

⁵¹ Tamże, s. 429.

⁵² E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 115.

⁵³ Tamże, s. 378.

⁵⁴ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 1, s. 215.

⁵⁵ Tamże, s. 380.

⁵⁶ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 250.

czy muzeów – 11 opisów, np. Muzeum Narodowe w Krakowie: „posiada własny exlibris”⁵⁷; Muzeum Narodowe im. króla Jana III we Lwowie: „posiada własny exlibris”⁵⁸; Muzeum Przedhistoryczne im. Erazma Majewskiego we Lwowie: „posiada własny exlibris”⁵⁹. Sześciokrotnie są to instytucje kościelne, np. Archiwum i Biblioteka oo. Bernardynów w Dukli: „ok. 300 [książek]. Na wielu naklejony jest ex’libris z napisem «Oretur pro animam Georgii fundatoris amplissimi»”⁶⁰; Biblioteka Seminarium Duchownego w Lublinie:

Posiada moc książek ozdobionych pięknymi superexlibrisami XVI–XVII w., sporo ozdobionych exlibrisami, m. inn. takimi, które dotychczas były nieznanne, jak Andrzeja Próchnickiego z 1606 r., Teofli Sobieskiej z 1654 r., Krzysztofa Karola Fiszera, Jana Chodźki, Jana Śmigielskiego i P. Świeżawskiego [...] Posiada również jedno dzieło z księżnicy Zygmunta III [...] z jego superexlibrisem i jedno dzieło z księgozboru [sic!] królowej Marji Leszczyńskiej [...] z jej superexlibrisem z herbami Polski i Burbonów⁶¹.

Dwukrotnie – archiwa, np. Archiwum Sztabu Generalnego w Kownie: „Posiada własny exlibris”⁶²; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: „posiada własny exlibris”⁶³. Przy czterech wpisach zamieszczona została informacja o zbiorze literatury ekslibrisowej, np. Edmund Majkowski w Poznaniu: „Zbiór exlibrisów polskich wraz z literaturą exlibrisową. Posiada kilka własnych exlibrisów”⁶⁴; Biblioteka Ordynacji hr. Krasieńskich: „po K. Reychmanie (dzieła o exlibrisach)”⁶⁵.

W opisach, w których pojawiają się ekslibrisy, można wyodrębnić kilka rodzajów danych. Pierwszy – to informacje osobowe i adresowe konkretnego kolekcjonera: nazwisko i imię lub nazwa instytucji, często dokładny adres – np. Jan Stanisław Bystroń w Krakowie (ul. Kochanowskiego 19): „Biblioteka z zakresu kultury, etnografji i historii. Posiada własny exlibris”⁶⁶; Henryk Szezyński w Warszawie (Złota 56a): „Biblioteka (przeszło 3000 t.) z zakresu bibliografji polskiej i obcej, inkunabulistyki, oraz historii drukarstwa i bibliotek (ok. 1.000 t.). [...] Zbiór exlibrisów polskich. Posiada własny exlibris”⁶⁷. Jeśli ekslibrisy, to najczęściej także biblioteka i krótka charakterystyka treściowo-ilościowa jej zawartości, np. Zygmunt Klukowski w Szczebrzeszynie: „Biblioteka lekarsko-humanistyczna [ok. 2000 t.]. [...] Druki bibliofilskie. Zbiór

⁵⁷ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 1, s. 242.

⁵⁸ Tamże, s. 407.

⁵⁹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 353.

⁶⁰ Tenże, *Zbiory polskie...* T. 1, s. 73.

⁶¹ Tamże, s. 358-359.

⁶² Tamże, s. 174.

⁶³ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 280.

⁶⁴ Tamże, s. 115.

⁶⁵ Tamże, s. 297.

⁶⁶ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...*, T. 1, s. 249.

⁶⁷ Tenże, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 431.

ekslibrisów polskich, ze szczególnym uwzględnieniem ekslibrisów lekarzy. Posiada własny ekslibris⁷⁶⁸. Bardzo rzadko Chwalewik informował o losach zbiorów, np. Michał Federowski w Warszawie: „Biblijoteka, dotycząca Litwy i Białorusi, po śmierci właściciela, została przez rodzinę ofiarowana T-wu Naukowemu Warszawskiemu. Posiadał własny exlibris⁷⁶⁹; sposobie nabycia księgozbioru bądź kolekcji, np. British Museum w Londynie: „Posiada również zbiór exlibrisów polskich (ok. 300), przeważnie starych, po J.J. Siennickim, nabyty w końcu XIX w. od J. Gieysztor w Warszawie⁷⁷⁰; czy też autorze ekslibrisu, np. Zdzisław Tarnowski w Dzikowie: „Biblijoteka posiada własny exlibris, sporządzony w r. 1839 przez Jana Feliksa Tarnowskiego⁷⁷¹. Jednak w większości opisów (260 z 291) zamieszczona została lakoniczna notka: „Posiada własny exlibris” lub „Posiada kilka własnych exlibrisów”.

Znacznie mniej licznie występują dane dotyczące supereklibrisów – zazwyczaj są to lakoniczne notki, np. Jakub Potocki w Helenowie: „Doborowa biblijoteka (ok. 2.500 t.) [...] «Volumina legum» z superexlibrisami Stanisława Augusta⁷⁷²; Biblioteka Publiczna w Leningradzie: „mnóstwo książek pięknie oprawnych z superexlibrisami wybitnych osobistości polskich i t. d.⁷⁷³; Biblioteka TPN w Poznaniu: „Obecnie Biblijoteka T-wa Przyjaciół Nauk liczy ok. 51.000 dzieł prawie w 110.000 t. [...] posiada 2 książki z księżnicy Zygmunta Augusta z jego superexlibrisami⁷⁷⁴; Pałac Królewski Windsor w Anglii „z biblijoteką, w której są książki z superexlibrisami królów polskich, jak Henryka Walezego, Jana III Sobieskiego i inn.⁷⁷⁵

Podsumowanie

Wśród kilku tysięcy przykładów dziedzictwa kultury polskiej E. Chwalewik zamieścił 291 notatek dotyczących znaków proveniencyjnych, głównie ekslibrisów. Świadomy wagi prac dokumentacyjnych, będących niejednokrotnie jedynymi świadectwami po istniejących kiedyś kolekcjach oraz badań proveniencyjnych opracował wydawnictwo na owe czasy unikatowe, wymagające niezwyklej pracowitości, sumienności i orientacji w źródłach. Zamiłowanie do ekslibrisów kształtujące się w jego początkowej fazie pod wpływem jednego z najznajmniejszych polskich kolekcjonerów – Z. Wolskiego, przerodziło się

⁶⁸ Tamże, s. 224.

⁶⁹ Tamże, s. 384.

⁷⁰ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 1, s. 346.

⁷¹ Tamże, s. 78.

⁷² Tamże, s. 121-122.

⁷³ Tamże, s. 314.

⁷⁴ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...* T. 2, s. 93.

⁷⁵ Tamże, s. 504.

w jedno z głównych zajęć, jakie Chwalewik kontynuował niemalże do końca życia.

Liczne przykłady ekslibrisów osób prywatnych i instytucji przywołane w *Zbiorach polskich* świadczą o zapotrzebowaniu na oznaczanie woluminów znakiem własnościowym oraz należytym rozumieniu łacińskiego terminu *ex libris* – „z książę”. Przyjmując, że w publikacji Chwalewika wymienionych jest ok. 1000 bibliotek różnego typu, przy 291 z nich (29%) pojawia się informacja o ekslibrisie. Dla porównania W. Wittyg w dwutomowym wydawnictwie dot. tylko ekslibrisów bibliotek polskich XVII-XX w. zamieścił opisów 209⁷⁶.

W pierwszej ćwierci wieku XX ekslibris wykorzystywany był zgodnie ze swym przeznaczeniem – do oznaczania przynależności tomu do konkretnego właściciela. Dziś, ponad 100 lat później, utracił niemalże zupełnie swoje pierwotne znaczenie – wykonywany do tek, na potrzeby wystaw, konkursów, na wymianę – stał się przedmiotem kolekcji znaków, które nigdy nie były do książek wklejane. W oderwaniu od miejsca na drugiej stronie okładki, nazywany jest jednak wciąż ekslibrisem. Przedefiniowany poprzez usunięcie etymologii i derywację semantyczną nie jest już świadkiem księgozbioru, lecz tylko małą grafiką. Tym bardziej zatem *Zbiory polskie* E. Chwalewika zyskują na wartości wśród źródeł do badań ekslibrisologicznych – zawierają informacje o kulturze ekslibrisu i ekslibrisach *sensu stricto*.

Bibliografia

- Chwalewik E., *Bibliofilki polskie XV-XIX wieków i ich upodobania exlibrisowe*, Bielawa 1942.
- Chwalewik E., *Exlibrisy polskie szesnatego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955.
- Chwalewik E., *Jan Filipowicz rytownik i drukarz (Z dziejów exlibrisu lwowskiego)*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 223-239.
- Chwalewik E., *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*, Warszawa-Kraków 1926.
- Chwalewik E., *Najdawniejszy masoński exlibris polski*, [Kraków] 1932.
- Chwalewik E., *O ex-librisach polskich, ich twórcach i wykonawcach*, „Nowa Gazeta” 1914, nr 196, s. 2-3; nr 198, s. 2-3; nr 200, s. 2-3.
- Chwalewik E., *Polskie exlibrisy muzyczne*, Skolimów 1939.
- Chwalewik E., *Święto Książki Polskiej: poradnik bibliograficzny dla organizatorów*, Warszawa 1928.

⁷⁶ W. Wittyg, *Exlibrisy bibliotek polskich z XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1903; tenże, *Exlibrisy bibliotek polskich XVI-XX wieku*, Warszawa 1907.

- Chwalewik E., *Wojenne straty polskich zbiorów exlibrisów*, Wrocław 1949.
- Chwalewik E., *Z moich wspomnień o zbieractwie*, oprac. H. Łaskarzewska, M. Figiel, Warszawa 2006.
- Chwalewik E., *Z moich wspomnień o zbieractwie. Bielawa 1943*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 345-373.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*, Warszawa 1916.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 1: A-M. T. 2: N-Ż, Warszawa-Kraków 1926-1927.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie: kartoteka uzupełnień*. Cz. 2, [online] <https://polona.pl/item/zbiory-polskie-kartoteka-uzupelnien-cz-2,NTk3NjExNA/3/#info:metadata>, [dostęp 21.08.2018].
- Chwalewik E., *Zbiory polskie...*, [online] <https://polona.pl/item/zbiory-polskie-archiwa-biblioteki-gabinety-galerje-muzea-i-inne-zbiory-pamiatek,NTk3NTk1MQ/19/#info:metadata>, [dostęp 21.08.2018].
- Figiel M., Łaskarzewska H., *Edward Chwalewik – działacz polityczny i społeczny, antykwaryusz, historyk zbiorów polskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 333-344.
- Fluda-Krokos A., *Ekslibris, czyli kultura (nie tylko) książki*, „Konspekt. Pismo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie” 2013, nr 3 (48), s. 127-132.
- Gaca-Dąbrowska Z., *Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne” 1989, z. 1-2, s. 161-182.
- Gomulicki J.W., *„Diabeł i zboże”: ze wspomnień o warszawskich miłośnikach i ratownikach książki w dobie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Walka o dobra kultury: Warszawa 1939-1945. Księga zbiorowa*. T. 2, pod red. S. Lorentza, Warszawa 1970, s. 55-99.
- Grońska M., *Ekslibris: wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992.
- Grzegorzczak P., *Chwalewik Edward*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 126-127.
- Jopkiewicz A., *«Zbiory polskie...» Edwarda Chwalewika*, [w:] *Z warsztatu bibliografa*, Warszawa 1991, s. 17-26.
- Kaczmarczyk K., *Edward Chwalewik: Zbiory Polskie. T. I, 1926. Warszawa-Kraków 1926, s. IX, 490; T. II, 1927, s. 559*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, t. 42, s. 87-100.
- Księga tęcza Polaków. Zbiór dokumentów niedyplomatycznych od 8 sierpnia 1914 do 4 kwietnia 1915 r.* = *Livre irisé des Polonais. Recueil des documents non-diplomatiques du 8 août 1914 jusqu'au 4 avril 1915*, wyd. E. Chwalewik i S. Waroczewska, Warszawa 1915.
- Kuntze E., *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*, Kraków 1937.
- Laskowska H., *Wolski Zygmunt*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 983-984.

- Łaskarzewska H., *Niepublikowane dzieło Edwarda Chwalewika w darze dla Biblioteki Narodowej*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2004, nr 2 (196), s. 26-27.
- Łaskarzewska H., *Starania o zwroty polskich zbiorów bibliecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego (Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2003, t. 35, s. 39-66.
- Łaskarzewska H., «*Zbiory polskie*» Edwarda Chwalewika. *Niezbędnik badacza dziedzictwa narodowego*, „Cenne. Bezcenne. Utracone” 2006, nr 4, s. 18.
- Miler J., *Rewindykacja po traktacie ryskim*. Cz. 1-4, „Cenne. Bezcenne. Utracone” 1998, nr 2 (8), s. 28-29; nr 3 (9), s. 22-23; nr 4 (10), s. 22-25; nr 5 (11), s. 5.
- Pietrkiewicz D., *Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2011, t. 5, s. 245-272.
- „Praca i Opieka Społeczna” 1922-1951, t.1, z. 1 – t.25, z. 3.
- Radziszewski F., *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawna Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rosyjskiego. Porządkiem abecadlowym miejsc ułożona*, Kraków 1875.
- Stankiewicz M., *Edward Chwalewik – bibliofil, bibliotekarz, społecznik*, „Roczniki Biblioteczne” 1985, z. 1-2, s. 439-466.
- Szczawińska E., *Edward Chwalewik 1873-1956*, „Przegląd Biblioteczny” 1957, z. 2-3, s. 210-214.
- Szczepański J., *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 201-208.
- Tatarkiewicz W., *Edward Chwalewik: Zbiory Polskie. T. I. 1926. Warszawa-Kraków 1926*, s. 490, „Kwartalnik Historyczny” 1927, t. 41, s. 315-316.
- Wilder H., *Polskie archiwa, biblioteki, muzea, zbiory i zbieracze : ułożone według miejscowości*, „Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny” 1905, s. II-XXXII.
- Wittig W., *Ekslibrisy bibliotek polskich z XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1903.
- Wittig W., *Ekslibrisy bibliotek polskich XVI-XX wieku*, Warszawa 1907.